

κάμη νὰ πιστέψουν σὲ στρατιωτικὲς ἀρετὲς ποὺ θὰ εἶχαν γεννηθῆ μ' αὐτὴ τὴν τάξην καὶ θὰ μεταδίδονταν κληρονομικὰ. Διατηρεῖ ἄλλωστε πραγματικὴ ἀνωτερότητα δύνάμης, χάριν εἰς τὴν πειθαρχίαν ποὺ ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἑαυτὴν, καὶ εἰς τὰ μέτρα ποὺ παίρνει γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κατώτερην τάξην νὰ ὀργανωθῆ μὲ τὴν σειράν της. Ἡ πείρα ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ δείξῃ τοῖς κατώτεροις σὲ παρόμοια περίπτωσις ὅτι οἱ ἰθύνοντες εἶναι καμωμένοι ὅπως αὐτοί. Ἀλλὰ τὸ ἐνστικτὸ ἀντιστέκεται. Δὲν ἀρχίζει νὰ ὑποχωρῆ παρὰ μόνο ὅταν ἡ ἴδια ἢ ἀνώτερη τάξην τὸ προσκαλῆ νὰ τὴν κάμη. Ἄλλοτε τὸ κάνει ἀκούσια, ἀπὸ φανερὴ ἀνικανότητα, ἀπὸ καταχρήσεις τόσο πρόδηλες, ὥστε ἀποθαρρύνει τὴν πίστην ποὺ τῆς εἶχαν. Ἄλλοτε ἡ πρόσκλησις εἶναι ἐκούσια, ἐπειδὴ τούτα ἢ ἐκεῖνα τὰ μέλη τῆς στράφηκαν ἐναντίον της, συχνὰ ἀπὸ προσωπικὴ φιλοδοξία, κάποτε ἀπὸ αἴσθημα δικαιοσύνης : γερομένοι πρὸς τὴν κατώτερην τάξην, διαλύουν τότε τὴν αὐταπάτην ποὺ διατηροῦσεν ἢ ἀπόστασιν. Ἔτσι εἶναι ποὺ εὐγενεῖς συνεργάστηκαν εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1789, ἢ ὁποία κατέλυσε τὸ προνόμιον τῆς καταγωγῆς. Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐπιθέσιν ἐναντίον τῆς ἀνισότητος—δικαιολογημένης ἢ ἀδικαιολόγητης—ἤρθε γενικὰ ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ τὸ περιβάλλον ἐκείνων ποὺ εἶχαν τὴν καλύτερην μερίδα, καὶ ὄχι ἐκ τῶν κάτω, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ περιμένῃ, ἂν εἶχαμε νὰ κάμωμε μόνο μὲ ταξικὰ συμφέροντα. Ἔτσι ἄστοι καὶ ὄχι ἐργάτες ἔπαιξαν τὸ σπουδαιότερον ρόλον εἰς τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1848, ποὺ διευθύνονταν (πρὸ πάντων ἢ δεύτερην) ἐναντίον τοῦ προνομίου τοῦ πλούτου. Ἀργότερα ἦσαν ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν μορφωμένην τάξην ποὺ διακήρυξαν τὴν μόρφωσιν γιὰ ὅλους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἂν μιὰ ἀριστοκρατία πιστεύῃ φυσικὰ, θερησκευτικὰ εἰς τὴν ἐμφυτὴν ἀνωτερότητά της, ὁ σεβασμὸς ποὺ ἐμπνέει εἶναι ὄχι λιγώτερον θερησκευτικὸς, ὄχι λιγώτερον φυσικὸς.

Καταλαβαίνομε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔφτασε εἰς τὴν δημοκρατίαν ἀργὰ (γιατὶ οἱ ἀρχαῖες πολιτεῖες στάθησαν ψεύτικες δημοκρατίες, χτισμέναι ἀπάνω εἰς τὴν δουλείαν καὶ ἀπαλλαγμέναι μὲ τὴν θεμελιώδη τούτη ἀνομίαν ἀπὸ τὰ πρὸ μεγάλα καὶ τὰ πρὸ στενόχωρα προβλήματα). Ἀπὸ ὅλες τὴς πολιτικῆς ἀντιλήψεις ἡ δημοκρατία εἶναι, ἀλήθεια, ἡ πρὸ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν φύσιν, ἢ μόνον ποὺ ξεπερνᾷ, τουλάχιστον εἰς ἔντασιν, τοὺς ὅρους τῆς «κλειστῆς κοινωνίας». Ἀποδίδει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπαραβίαστα δίκαια. Τὰ δίκαια αὐτά, γιὰ νὰ μείνουν ἀπαρα-

βίαστα, απαιτούν από όλους αναλλοίωτη πίστη στο καθήκον. Παίρνει λοιπόν η δημοκρατία για θέμα της έναν ιδανικό άνθρωπο που σέβεται τους άλλους όπως και τον εαυτό του, που παρεμβάλλεται σε υποχρεώσεις τις οποίες θεωρεί απόλυτες, που συνταυτίζεται τόσο καλά με αυτό το απόλυτο, ώστε δεν μπορεί πια κανείς να πη αν είναι το καθήκον που απονέμει το δίκαιο ή το δίκαιο που επιβάλλει το καθήκον. Ο έτσι ωρισμένος πολίτης είναι την ίδια ώρα και «νομοθέτης και υπήκοος», για να μιλήσουμε τή γλώσσα του Κάντ. Το σύνολο των πολιτών, δηλαδή ο λαός, είναι λοιπόν κυρίαρχος. Τέτοια είναι θεωρητικά η δημοκρατία. Διακηρύσσει την ελευθερία, απαιτεί την ισότητα, και συμφιλιώνει τις δυο αυτές έχθρες αδελφές θυμίζοντάς τους ότι είναι αδελφές, βάζοντας πάνω απ' όλα την αδελφότητα. Ας πάρουμε από αυτή τή σκοπιά τή δημοκρατική ρήτρα και θα βρούμε ότι ο τρίτος όρος αίρει τή αντίφαση που τόσο συχνά έσημείωσαν ανάμεσα στους δυο όρους, και ότι η αδελφότητα είναι το ούσιωδες : αυτό θα επέτρεπε να πούμε ότι η δημοκρατία είναι ευαγγελική στην ουσία της, και ότι για κίνητρό της έχει τήν αγάπη. Θα ανακάλυπτε κανείς τις συναισθηματικές αρχές στην ψυχή του Ρουσσώ, τις φιλοσοφικές αρχές στο έργο του Κάντ, τὸ θρησκευτικό βάθος στον Κάντ και στο Ρουσσώ μαζί : ξαίρομε τί οφείλει ο Κάντ στο θεοσεβισμό του, ο Ρουσσώ σε προτεσταντισμό και καθολικισμό που διασταυρώθηκαν. Η αμερικανική Διακήρυξη (1776), που χρησίμευσε για πρότυπο στη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου στα 1791, έχει άλλωστε πουριτανικές απηχήσεις : «Θεωρούμε φανερό... ότι όλοι οί άνθρωποι προικίστηκαν από τὸ Δημιουργό των με ώρισμα ἀναπαλλοτριώτα δίκαια... κλπ.». Οί αντιρρήσεις που στηρίχτηκαν στο ἀκαθόριστο τῆς δημοκρατικῆς διατύπωσης προέρχονται από τὸ γεγονός ότι παραγνώρισαν τὸν πρωταρχικὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα της. Πῶς νὰ ζητήσωμε ἀκριβολογημένο ὄρισμό τῆς ελευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας, τὴν ὥρα που τὸ μέλλον πρέπει νὰ μένη ἀνοιχτὸ σε κάθε πρόοδο, ἰδιαίτερα στη δημιουργία νέων ὄρων ὅπου θὰ γίνονταν δυνατὲς μορφὲς ελευθερίας καὶ ἰσότητας που σήμερα εἶναι ἀπραγματοποίητες ἴσως καὶ ἀκατανόητες; Μόνο πλαίσια μπορεί νὰ χαράξη κανείς· θὰ γεμίσουν ὄλο καὶ καλύτερα, ἂν ἡ ἀδελφότητα φροντίση για ὅ,τι χρειάζονται. **Amā, et**

ias quod vis ('). Ἡ διατύπωση ὄχι δημιουργικῆς κοινωνίας, πού θὰ ἤθελε ἡ ρήτρα τῆς νὰ ἀνταποκρίνεται, ὄρος μὲ ὄρο, στή ρήτρα τῆς δημοκρατίας, θὰ ἦταν «Αὐθεντία, ἱεραρχία, στερεότητα». Νά λοιπόν ἡ δημοκρατία στήν οὐσία τῆς. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νὰ βλέπουμε σ' αὐτήν ἕνα ἰδανικὸ μόνο, ἢ μᾶλλον μιὰ κατεύθυνση, στοῦ δρόμο τῆς ὁποίας νὰ βάζουμε τὴν ἀνθρωπότητα. Πρῶτα πρῶτα, μπῆκε στὸν κόσμον σὰ διαμαρτυρία. Κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς φράσεις τῆς Διακήρυξης τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιὰ πρόκληση σὲ μιὰ κατάχρηση. Ἐπρόκειτο νὰ βάλουν ἕνα τέλος σὲ ἀβάσταχτες ὀδύνες. Συνοψίζοντας τὶς μεμψιμοιρίες πού παρουσίαζαν τὰ τετράδια τῶν Γενικῶν συνελεύσεων ὁ Ἐμίλ Φαγκὲ ἔγραψε κάπου ὅτι ἡ Ἐπανάσταση δὲν ἔγινε γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα, ἀλλὰ γιὰτὶ «πέθαιναν ἀπὸ πείνα». Καὶ μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αὐτὸ εἶναι σωστό, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγῆ γιὰτὶ μόνο ἀπὸ ὠρισμένη στιγμή καὶ πέρα δὲ θέλησαν πιά «νὰ πεθαίνουν ἀπὸ πείνα». Δὲν εἶναι λιγώτερο ἀλήθεια ὅτι, ἂν ἡ Ἐπανάσταση διατύπωσε αὐτὸ πού ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη, αὐτὸ ἔγινε γιὰ νὰ ἀπομακρύνῃ ὅ,τι ὑπῆρχε. Ἐ λοιπόν, ἡ πρόθεσιν μὲ τὴν ὁποία μιὰ ἰδέα ἐξακοντίζεται συμβαίνει νὰ μένη ἀόρατα προσκολλημένη σ' αὐτήν, ἕως ἡ κατεύθυνση στοῦ βέλους. Οἱ δημοκρατικὲς διατυπώσεις, καμωμένες στήν ἀρχὴ μὲ σκέψιν διαμαρτυρίας, αἰσθάνονται τὸν ἀντίχτυπο τῆς καταγωγῆς των. Τὶς βρίσκουν κατάλληλες γιὰ νὰ ἐμποδίσουν, γιὰ νὰ ἀπορρίψουν, γιὰ νὰ ἀνατρέψουν· εἶναι λιγώτερο εὐκόλο νὰ βγάλῃς ἀπ' αὐτὲς τὴ θετικὴ ἔνδειξιν γι' αὐτὸ πού πρέπει νὰ κάμῃς. Δὲ μποροῦν πρὸ πάντων νὰ ἐφαρμοστοῦν, παρὰ μόνο ἂν τὶς μεταθέσῃ κανεὶς, ἀπόλυτες καὶ σὰν εὐαγγελικὲς, σὲ ὄρους καθαρὰ σχετικῆς ἠθικότητας, ἢ μᾶλλον γενικοῦ συμφέροντος· καὶ ἡ μετάθεσιν ἔχει πάντα τὸν κίνδυνον νὰ ἐπιφέρῃ κύρτωσιν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων. Ἀλλὰ εἶναι περιττὸ νὰ ἀπαριθμήσωμε τὶς ἀντιρρήσεις πού διατυπώνονται ἐναντίον τῆς δημοκρατίας καὶ τὶς ἀπαντήσεις πού δίνονται. Θελήσαμε μόνο νὰ δείξωμε στή δημοκρατικὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς μιὰ μεγάλη προσπάθειαν σὲ κατεύθυνσιν ἀντίστροφην πρὸς τὴ φύσιν.

Ἐδείξαμε πρὶν λίγο μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φυσικῆς

1. Ἀγάπα καὶ κάμε ὅ,τι θέλεις.

Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

κοινωνίας. Συνάπτονται και τῆς δίνουν φυσιολογία πού θὰ τὴν ἐρμηνεύσει κανεὶς χωρὶς κόπο. Συσπείρωση στὸν ἑαυτὸ τῆς, συνοχή, ἱεραρχία, ἀπόλυτο κῦρος τοῦ ἀρχηγοῦ, ὅλα αὐτὰ σημαίνουν πειθαρχία, πνεῦμα πολέμου. Θέλησε ἡ φύση τὸν πόλεμο ; Ἄς ἐπαναλάβωμε, ἀκόμη μιὰ φορά, ὅτι ἡ φύση τίποτε δὲ θέλησε, ἂν μὲ τὴ θέληση ἐννοοῦμε ἰκανότητα νὰ παίρνης ἰδιαίτερες ἀποφάσεις. Ἄλλὰ δὲ μπορεῖ ἡ φύση νὰ θέσει ἓνα γένος ζώου, χωρὶς νὰ διαγράψῃ ἔμμεσα τὶς στάσεις καὶ τὶς κινήσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ φυσικὴ σύστασή του καὶ πού εἶναι οἱ προεκτάσεις τῆς. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα τίς θέλησε ἡ φύση. Ἐπροίκισε τὸν ἄνθρωπο μὲ νοῦ κατασκευαστικό. Ἐντὶ νὰ τοῦ προμηθεύσῃ ἐργαλεῖα, ὅπως ἔκαμε γιὰ πολλὰ εἶδη ζώων, προτίμησε νὰ τὰ κατασκευάζῃ ὁ ἴδιος. Ἐ λοιπόν, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀναγκαστικὰ τὴν ἰδιότητα τῶν ἐργαλείων του, τουλάχιστο ὅσο τὰ χρησιμοποιεῖ. Ἄλλὰ μιὰ πού εἶναι χωρισμένα ἀπὸ αὐτόν, μποροῦν νὰ τοῦ ἀφαιρεθοῦν· εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ τὰ πάρῃ κανεὶς ἔτοιμα παρὰ νὰ τὰ κάμῃ. Ὀφείλουν πρὸ πάντων νὰ ἐνεργοῦν σὲ μιὰ ὕλη, νὰ χρησιμεύουν γιὰ ὄπλα στὸ κυνήγι ἢ στὸ ψάρεμα λόγου χάρι· ἡ ὁμάδα τῆς ὁποίας μέλος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, θὰ θέλῃ νὰ κάμῃ δικό της ἓνα δάσος, μιὰ λίμνη, ἓνα ποτάμι· μὲ τὴ σειρά τῆς μιὰ ἄλλη ὁμάδα θὰ μπορῇ νὰ κρίνῃ κατάλληλη αὐτὴ τὴ θέσι νὰ ἐγκατασταθῇ σ' αὐτὴν παρὰ νὰ ζητᾷ ἄλλοῦ θέσι. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ χτυπηθοῦν. Μιλοῦμε γιὰ δάσος ὅπου κυνηγοῦν, γιὰ λίμνη ὅπου ψαρεύουν : τὸ ἴδιο θὰ μπορῇ νὰ πρόκειται γιὰ ἐκτάσεις γιὰ καλλιέργεια, γιὰ ἀρπαγὴ γυναικῶν, γιὰ ἀπαγωγὴ δούλων. Τὸ ἴδιο, μὲ ποικίλους λόγους θὰ δικαιολογήσουν ὅ,τι θὰ ἔχουν πιά κάμει. Ἄλλὰ λίγη σημασία ἔχουν τὸ πρᾶγμα πού παίρνουν καὶ τὸ κίνητρο πού δίνουν γιὰ τὴν πράξη τους : ἡ ἀρχὴ τοῦ πολέμου εἶναι ἡ ἰδιοκτησία, ἀτομικὴ ἢ συλλογικὴ, καὶ ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ του ἔχει διορίσει ἀπὸ πρὶν στὸν ἄνθρωπο τὴν ἰδιοκτησία, ὁ πόλεμος εἶναι φυσικός. Τὸ πολεμικὸ ἐνστικτο εἶναι τόσο δυνατὸ, πού πρῶτο ἐμφανίζεται ὅταν ξύνη κανεὶς τὸν πολιτισμὸ γιὰ νὰ ἐπανεύρῃ τὴ φύση. Ζαίρομε πόσο στὰ μικρὰ ἀγόρια ἀρέσει νὰ μάχωνται. Θὰ ἀρπάξουν χτυπήματα. Ἄλλὰ θὰ ἔχουν τὴν ἰκανοποίησι ὅτε ἔδωσαν. Σωστὰ εἶπαν ὅτι τὰ παιχνίδια τοῦ παιδιοῦ ἦταν προπαρασκευαστικὲς ἀσκήσεις, στίς ὁποῖες τὸ καλεῖ ἡ φύση μὲ σκοπὸ τὴ δουλειὰ πού ταιριάζει στὸν ὄριμο ἄντρα. Ἄλλὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ πάῃ πιὸ μακρυνά, καὶ νὰ δῇ προπαρασκευαστικὲς ἀσκήσεις ἢ παιχνίδια στοὺς περισσότερους πολέμους πού ἔχει κα-

ταγράφει στὰ κατάστιχά της ἡ ἱστορία. Ὅταν ἐξετάζη κανεῖς τὴ μηδαμινότητα τῶν αἰτίων ποὺ προκάλεσαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς πολέμους αὐτοὺς, σκέφτεται τοὺς μονομάχους τοῦ Μαριὸν Ντελόρμ ποὺ σκότωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον «για τὸ τίποτε, γιὰ τὴν εὐχαρίστηση», ἢ ἀκόμη τὸν Ἴρλανδοὺ ποὺ ἀναφέρει ὁ Λόρδος Μπραΐς, ποὺ δὲ μπορούσε νὰ δῆ δυὸ ἀνθρώπους νὰ ἀνταλλάσσουν γροθιές στὸ δρόμο χωρὶς νὰ ἐρωτήσῃ: «εἶναι αὐτὸ ἰδιωτικὴ σας ὑπόθεση, ἢ μπορεῖ καὶ ἄλλος νὰ πάρῃ μέρος;». Ἀντίθετα, ἂν βάλῃ κανεῖς δίπλα στίς τυχαῖες φιλονεικίαις τοὺς ἀποτελεσματικoὺς πολέμους, ποὺ κατέληξαν στὴν ἐκμηδένιση ἑνὸς λαοῦ, καταλαβαίνει ὅτι τοῦτοι οἱ δεῦτεροι πόλεμοι εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων: χρειαζόταν πολεμικὸ ἔνστικτο, καὶ ἐπειδὴ ὑπῆρχε γιὰ τοὺς σκληροὺς πολέμους ποὺ θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ τοὺς ὀνομάσῃ φυσικούς, ἔγινε καὶ ἓνα πλῆθος ἀπὸ τυχαίους πολέμους, μόνο γιὰ νὰ ἐμποδιστῇ τὸ ὄπλο νὰ σκουριάσῃ.

— Ἄς σκεφτῇ τώρα κανεῖς τὴν ἔξαρση τῶν λαῶν στὴν ἀρχὴ ἑνὸς πολέμου! Χωρὶς ἀμφιβολία ἔχομε ἐδῶ ἀμυντικὴ ἀντίδραση κατὰ τοῦ φόβου, αὐτοματικὴ ἀμιλλα τοῦ θάρρους ὄλων. Ἀλλὰ ἔχομε καὶ τὸ αἶσθημα ὅτι εἴμαστε καμωμένοι γιὰ ζωὴ μὲ κίνδυνο καὶ μὲ περιπέτεια, σὰν νὰ ἦταν ἡ εἰρήνη μόνο ἀνάπαυλα ἀνάμεσα σὲ δυὸ πολέμους. Ἡ ἔξαρση πέφτει γρήγορα, γιὰτὶ ἡ ὀδύνη εἶναι μεγάλη. Ἀλλὰ ἂν ἀφήσῃ κανεῖς κατὰ μέρος τὸν τελευταῖο πόλεμο, ποὺ ἡ φοβία του ξεπέρασε ὅ,τι πίστευε κανεῖς δυνατὸ⁽¹⁾, εἶναι περίεργο πόσο γρήγορα ξεχνιοῦνται τὰ βήματα τοῦ πολέμου τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης. Ἰσχυρίζονται ὅτι ὑπάρχουν στὴ γυναικὰ εἰδικοί μηχανισμοὶ λήθης γιὰ τοὺς πόνους τοῦ τοκετοῦ: πολὺ τέλεια ἐνθύμηση θὰ τὴν ἐμπόδιζε νὰ θέλῃ νὰ ξαναρχίσῃ. Κάποιος μηχανισμὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους φαίνεται ἀλήθεια νὰ λειτουργεῖ γιὰ τὰ φοιχτὰ τοῦ πολέμου, πρὸ πάντων στοὺς νέους λαούς.

Ἡ φύση ἔλαβε καὶ ἄλλες ἀκόμη προφυλάξεις σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ. Ἐχει παρεμβάλλει ἀνάμεσα στοὺς ξένους καὶ σ' ἑμᾶς ἓνα πανὶ ἐπιδέξια ὑφασμένο μὲ ἄγνοιες, προκαταλήψεις καὶ προλήψεις. Τὸ νὰ μὴ ξαίρῃ κανεῖς ἓνα τόπο στὸν ὁποῖο δὲν πῆγε ποτέ, αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου ἐκπληχτικόν. Ἀλλὰ νὰ τὸν κρίνῃ, ἐνῶ δὲν τὸν ξαίρει, καὶ σχεδὸν πάντα δυσμενῶς, εἶναι τοῦτο δῶ κάτι ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ ἐξήγησι. Ὅποιοσδήποτε ἔζησε ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο του καὶ θέλησε ἔπειτα νὰ μυήσῃ τοὺς συμ-

1. Τί θὰ ἔλεγε ὁ Μπέρξον γιὰ τὸ Β' παγκόσμιον πόλεμον; — Σ.τ.μ.

πατριώτες του σὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε ξένη «νοοτροπία», μπόρεσε νὰ διαπιστώσῃ σ' αὐτοὺς μιὰ ἐνστικτώδη ἀντίσταση. Ἡ ἀντίσταση δὲν εἶναι πιὸ δυνατὴ, ἂν πρόκειται γιὰ πιὸ μακρυνὸ τόπο. Ἀντίθετα ἐντελῶς, θὰ ποικίλλε μᾶλλον σὲ ἀντίστροφο μὲ τὴν ἀπόσταση λόγο. Ἐκείνους πού ἔχουν περισσότερες πιθανότητες νὰ συναντήσουν αὐτοὺς εἶναι πού λιγώτερο θέλουν νὰ γνωρίσουν. Ἡ φύση δὲ θὰ τὰ κανόνιζε ἄλλιῶς γιὰ νὰ κάμη ἀπὸ κάθε ξένον ἓνα δυνητικὸ ἐχθρὸ, γιατί ἂν μιὰ τέλεια ἀμοιβαία γνωριμία δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ συμπάθεια, τουλάχιστο ἀποκλείει τὸ μῖσος. Μπορέσαμε νὰ τὸ διαπιστώσωμε κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο. Ὁ δεῖνα καθηγητὴς τῆς Γερμανικῆς ἦταν τὸ ἴδιο καλὸς πατριώτης ὅσο καὶ ὁποιοσδήποτε ἄλλος Γάλλος, τὸ ἴδιο ἔτοιμος νὰ δώσῃ τὴ ζωὴ του, τὸ ἴδιο ἀκόμη «κουρδισμένος» ἐναντίον τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ δὲν ἦταν τὸ ἴδιο πράγμα. Κάποια γωνιὰ ἔμενε ἐπιφυλακτικὴ. Ὅποιος ξαίρει βαθιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ λογοτεχνία ἑνὸς λαοῦ δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ὅλως διόλου ἐχθρὸς του. Θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ἔχουν στὸ νοῦ τους αὐτὸ ὅταν ζητοῦν ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση συννενοήση ἀνάμεσα στὰ ἔθνη. Ἡ κατοχὴ ξένης γλώσσας, πού κάνει δυνατὴ τὴ διαπότιση τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη λογοτεχνία καὶ τὸν πολιτισμὸ, μπορεῖ νὰ κάμη νὰ πέσῃ μὲ μιᾶς ἢ προκατάληψη πού θέλησεν ἡ φύση ἐναντίον τοῦ ξένου γενικά. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται νὰ ἀπαριθμήσωμε ὅλα τὰ ὄρατὰ ἐξωτερικὰ ἀποτελέσματα τῆς κρυφῆς προκατάληψης. Ἄς ποῦμε μόνο ὅτι τὰ δυὸ ἀντίθετα ἀποφθέγματα *Homo homini deus* (ὁ ἄνθρωπος, θεὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο) καὶ *Homo homini lupus* (ὁ ἄνθρωπος, λύκος γιὰ τὸν ἄνθρωπο) εὐκόλα συμφιλιώνονται. Ὅταν διατυπώνουν τὸ πρῶτο, σκέπτονται κάποιο συμπατριώτη. Τὸ ἄλλο ἀφορᾷ τοὺς ξένους.

Εἶπαμε τώρα μόλις ὅτι δίπλα στοὺς τυχαίους πολέμους εἶναι οἱ οὐσιαστικοὶ πόλεμοι, γιὰ τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι ἔγινε τὸ πολεμικὸ ἐνστικτο. Σ' αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ ἀνήκουν οἱ σημερινοὶ πόλεμοι. Ὅλο καὶ λιγώτερο ζητοῦν τὴν κατάκτηση γιὰ τὴν κατάκτηση. Δὲ χτυποῦνται πιά γιὰ φιλότιμο πού προσβλήθηκε, γιὰ τὸ κῦρος, γιὰ τὴ δόξα. Χτυποῦνται, λένε, γιὰ νὰ μὴ πεινάσουν, —στὴν πραγματικότητά γιὰ νὰ κρατηθοῦν σὲ ἐπίπεδο ζωῆς, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο πιστεύουν ὅτι δὲ θὰ ἄξιζε πιά τὸν κόπο νὰ ζήσουν. Ὅχι πιά ἐξουσιοδότηση σὲ περιορισμένον ἀριθμὸ στρατιωτῶν ἐπιφορτισμένων νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἔθνος. Τίποτε πιά πού νὰ μοιάζῃ μονομαχία. Πρέπει ὅλοι νὰ πολεμήσουν μὲ ὅλους, ὅπως ἔκαμαν οἱ ὀρδὲς τῶν πρώτων καιρῶν. Μόνο πού μάχονται

μὲ ὄπλα σφυρηλατημένα ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ μας, καὶ οἱ σφαγῆς ἔχουν φρίκη πὺ οἱ ἀρχαῖοι οὔτε νὰ φανταστοῦν θὰ μπορούσαν. Μὲ τὸ ρυθμὸ πὺ προχωρεῖ ἡ ἐπιστήμη, πλησιάζει ἡ μέρα ὅπου ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους, κάτοχος μυστικοῦ πὺ τὸ κρατοῦσε στὴ διάθεσή του, θὰ ἔχη τὸ μέσο νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν ἄλλο. Δὲ θὰ ἀπομείνῃ ἴσως πὰ ἴχνος τοῦ νικημένου ἀπάνω στὴ γῆ.

Θὰ ἀκολουθήσουν νὰ πράγματα τὸ ρεῦμα τους ; Ἀνθρωποι πὺ δὲ δισταζόμε νὰ τοὺς κατατάξωμε ἀνάμεσα στοὺς εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητος μπῆκαν εὐτυχῶς στὴ μέση. Ὅπως ὅλοι οἱ μεγάλοι αἰσιόδοξοι, ἄρχισαν μὲ τὸ νὰ ὑποθέτουν λυμένο τὸ πρόβλημα πὺ εἶχαν νὰ λύσουν. Ἰδρυσαν τὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Κρίνομε ὅτι τὰ ἀποτελέσματα πὺ ἐπέτυχαν ξεπερνοῦν κίόλας ὅ,τι μπορούσε κανεῖς νὰ ἐλπίζῃ. Γιατὶ ἡ δυσκολία γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν πολέμων εἶναι ἀκόμη πὺ μεγάλη ἀπὸ ὅσο φαντάζονται γενικὰ ὅσοι δὲν πιστεύουν στὴν ἐξάλειψή των. Ἀπαισιόδοξοι συμφωνοῦν μὲ τοὺς αἰσιόδοξους νὰ θεωροῦν τὴν περίπτωσι δυὸ λαῶν πὺ πρόκειται νὰ χτυπηθοῦν σὰν ἀνάλογη μὲ τὴν περίπτωσι δυὸ ἀτόμων πὺ φιλονεικοῦν· κρίνουν μόνο ὅτι οἱ πρῶτοι δὲ θὰ μπορέσουν ποτέ, ὅπως οἱ δεύτεροι, νὰ ἐξαναγκαστοῦν ὑλικά νὰ φέρουν τὴ φιλονεικία τους στοὺς δικαστῆς καὶ νὰ δεχτοῦν τὴν ἀπόφασιν. Ἡ διαφορὰ μολαταῦτα εἶναι ριζικὴ. Ἀκόμη κι ἂν ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν διέθετε στρατιωτικὴ δύναμη φαινομενικὰ ἱκανὴ (ὁ ἀνυπόταχτος θὰ εἶχε ἀκόμη ἀπέναντί της τὸ πλεονέχτημα τῆς ὁρμῆς· τὸ ἀπροσδόκητο ἀκόμη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐφεύρεσης θὰ καταστήσῃ ὅλο καὶ περισσότερο ἀδύνατο νὰ προβλέψωμε τὴ φύσιν τῆς ἀντίστασης πὺ θὰ ἔπρεπε νὰ προετοιμάσῃ ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν), θὰ προσέκρουε στὸ βαθὺ πολεμικὸ ἐνστικτο πὺ ὁ πολιτισμὸς τὸ σκεπάζει· ἐνῶ τὰ ἄτομα πὺ ἐμπιστεύονται στοὺς δικαστῆς τὴ φροντίδα νὰ λύσουν τὴ διαφορὰ τους ἐνθαρρύνονται σ' αὐτὸ μὲ τρόπο σκοτεινὸ ἀπὸ τὸ ἐνστικτο τῆς πειθαρχίας πὺ εἶναι μέσα στὴ φύσιν τῆς κλειστῆς κοινωνίας : μιὰ φιλονεικία τυχαία τοὺς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν ὁμαλὴ θέσιν, πὺ ἦταν ἡ ἀκριβὴς ἐνταξί των στὴν κοινωνία· ξαναγυρίζουν ἐκεῖ ὅπως τὸ ἐκκρεμὲς στὴν κατακόρυφο. Πολὺ πὺ σοβαρὴ λοιπὸν εἶναι ἡ δυσκολία. Μάταια, ὅμως, ζητοῦν νὰ τὴν ὑπερπηθήσουν ;

Ἐμεῖς δὲν τὸ σκεφτόμαστε. Ἡ παροῦσα ἐργασία εἶχε γιὰ ἀντικείμενο νὰ ἀναζητήσῃ τίς πρωταρχεῖς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας. Καταλήξαμε σὲ ὠρισμένα συμπεράσματα. Θὰ μπο-

ρούσαμε νὰ περιοριστοῦμε σ' αὐτά. Ἀλλὰ μιὰ πού στὸ βάθος τῶν συμπερασμάτων μας ὑπῆρχε ριζικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν κλειστὴ κοινωνία καὶ στὴν ἀνοιχτὴ κοινωνία, μιὰ πού οἱ τάσεις τῆς κλειστῆς κοινωνίας μᾶς φάνηκε ὅτι παραμένουν, ἀξερρίζωτες, στὴν κοινωνία πού ἀνοίγεται, μιὰ πού ὅλα αὐτὰ τὰ πειθαρχικὰ ἐνστικτα πρωταρχικὰ συγκλίνουν πρὸς τὸ πολεμικὸ ἐνστικτο, θὰ πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ὡς ποιο σημεῖο τὸ πρωταρχικὸ ἐνστικτο θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ κατακτήσωμε ἢ νὰ τὸ παρακάμψωμε, καὶ νὰ ἀπαντήσωμε μὲ μερικὲς πρόσθετες ἀπόψεις σὲ ἓνα ἐρώτημα πού μᾶς ἔρχεται ἐντελῶς φυσικά.

Ἄς ὑπάρχη ἀφ' ἑαυτοῦ του τὸ πολεμικὸ ἐνστικτο, δὲν ἀγκιστρώνεται λιγώτερο γι' αὐτὸ σὲ λογικὰ αἷτια. Ἡ ἱστορία μᾶς μαθαίνει ὅτι τὰ αἷτια αὐτὰ ἦταν πολὺ ποικίλα. Ἐλαττώνονται ὅλο καὶ περισσότερο, ὅσο οἱ πόλεμοι γίνονται πιὸ τρομεροί. Ὁ τελευταῖος πόλεμος, μαζί μὲ αὐτοὺς πού διαβλέπει κανεὶς στὸ μέλλον, ἂν γιὰ δυστυχία μᾶς μέλλεται νὰ ἔχωμε ἀκόμη πολέμους, εἶναι δεμένος μὲ τὸ βιομηχανικὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἄν θέλῃ κανεὶς σχηματικὴ παράσταση, ἀπλουστευμένη καὶ στυλιζαρισμένη τῶν σημερινῶν συγκρούσεων, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ παραστήσῃ μέσα του τὰ ἔθνη σὰν καθαρὰ γεωργικοὺς πληθυσμούς. Ζοῦν ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς γῆς των. Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἔχουν ὅσα ἀκριβῶς τοὺς χρειάζονται γιὰ νὰ τραφοῦν. Οἱ πληθυσμοὶ θὰ ἀυξηθοῦν σὲ ὅσο βαθμὸ θὰ ἀποσποῦν ἀπὸ τῆ γῆ καλύτερη ἀπόδοση. Ὡς ἐδῶ ὅλα πηγαίνουν καλά. Ἀλλὰ ἂν ἔχωμε ὑπερπληθυσμό, καὶ ἂν δὲ θέλῃ νὰ ξεχυθῆ πρὸς τὰ ἔξω, ἢ ἂν δὲν μπορῆ, ἐπειδὴ ὁ ξένος κλείνει τὶς πόρτες του, πού θὰ βρῆ τότε τὴν τροφὴ του; Ἡ βιομηχανία θὰ τακτοποιήσῃ τὰ πράγματα. Ὁ πληθυσμὸς πού πλεονάζει θὰ γίνουν ἐργάτες. Ἄν ἡ χώρα δὲν ἔχῃ τὴν κινητήρια δύναμη γιὰ νὰ βάλῃ σὲ ἐνέργεια τὶς μηχανές, τὸ σίδηρο γιὰ νὰ τὶς φτιάχνῃ, πρῶτες ὕλες γιὰ τὴ βιομηχανοποίησιν, θὰ προσπαθήσουν νὰ τὶς δανειστοῦν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Θὰ πληρώσουν τὸ χρέος των, καὶ ἐπὶ πλεόν θὰ δεχτοῦν τὴν τροφὴ πού δὲ βρίσκουν στὴ χώρα των, στέλνοντας στὸ ἐξωτερικόν τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα των. Ἔτσι οἱ ἐργάτες θὰ βροῦν ὅτι εἶναι «μετανάστες στὸ ἐσωτερικόν». Ὁ ξένος τοὺς χρησιμοποιεῖ ὅπως θὰ ἔκανε στὸν τόπο του· προτιμᾷ νὰ τοὺς ἀφήσῃ — ἢ ἴσως ἐκεῖνοι προτίμησαν νὰ μείνουν — ἐκεῖ ὅπου εἶναι· ἀλλὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν. Ἄς μὴ δεχτῆ πιά ὁ ξένος τὰ προϊόντα των, ἢ ἄς μὴ τοὺς προμηθεύῃ πιά τὰ μέσα νὰ τὰ κατασκευάζουν, καὶ νὰ τοὺς καταδικασμένους νὰ

πεθάνουν από την πείνα. Ἐκτὸς ἂν ἀποφασίσουν, παρασέροντας μαζί τους τὴ χώρα των, νὰ πᾶνε νὰ πάρουν ὅ,τι τοὺς ἀρνοῦνται. Θὰ ἔχουμε πόλεμο. Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι τὰ πράγματα δὲν γίνονται ποτὲ τόσο ἁπλά. Χωρὶς νὰ τοὺς ἀπειλῇ μὲ τὴν κυριολεξία ὁ θάνατος ἀπὸ πείνα, κρίνουν ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι χωρὶς ἔνδιαφέρον, ἂν δὲν ἔχουν τὴν ἄνεση, τὴ διασκέδαση, τὴν πολυτέλεια· θεωροῦν ἀνεπαρκῆ τὴν ἐθνικὴ βιομηχανία, ἂν περιορίζεται μόνο νὰ κρατηθῇ στὴ ζωὴ, ἂν δὲν παρέχη πλοῦτη· μιὰ χώρα κρίνει τὸν ἑαυτὸ της ἀτελῆ, ἂν δὲν ἔχη καλὰ λιμάνια, ἀποικίες κλπ. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ βγῇ ὁ πόλεμος. Ἀλλὰ τὸ διάγραμμα ποὺ χαράξαμε σημειώνει ἄρκετὰ τὶς οὐσιώδεις αἰτίες: αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπώλεια διεξόδων, στέρηση καυσίμων καὶ πρώτων ὑλῶν.

Νὰ ἐξαλείψῃ τὶς αἰτίες αὐτὲς ἢ νὰ ἐξασθενήσῃ τὸ ἀποτέλεσμα, νὰ τὸ κύριο χρέος ἑνὸς διεθνοῦς ὀργανισμοῦ ποὺ σκοπεύει τὴν ἐξαφάνιση τοῦ πολέμου. Ἡ πιὸ σοβαρὴ αἰτία εἶναι ὁ ὑπερπληθυσμός. Σὲ χώρα πολὺ ἀδύνατης γεννητικότητος ὅπως ἡ Γαλλία, τὸ Κράτος ὀφείλει ἀσφαλῶς νὰ ὠθήσῃ πρὸς τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ: ἓνας οἰκονομολόγος, ἂν καὶ ἦταν ὁ πιὸ μεγάλος ἐχθρὸς τοῦ «ἐτατισμοῦ», ζητοῦσε νὰ δικαιοῦνται οἱ οἰκογένειες ἐπίδομα γιὰ κάθε παιδί ὕστερα ἀπὸ τὸ τρίτο. Μὰ δὲ θὰ ἦταν τότε δυνατὸ, ἀντίστροφα, νὰ βάζουν πρόστιμο λιγώτερο ἢ περισσότερο βαρὺ γιὰ τὸ παιδί ποὺ ξεπερνᾷ τὸν ἀριθμὸ; Τὸ Κράτος θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ παρεμβαίνη, νὰ ἀναζητᾷ τὴν πατρότητα, τέλος νὰ παίρνη μέτρα ποὺ σὲ ἄλλες περιστάσεις θὰ θύμιζαν τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση, γιὰτὶ στὸ Κράτος βασίζονται σιωπηλὰ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς διατροφῆς τῆς χώρας καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τῆς διατροφῆς τοῦ παιδιοῦ ποὺ ἐκάλεσαν στὴ ζωὴ. Ἀναγνωρίζομε τὴ δυσκολία νὰ ὀρίσωμε διοικητικὰ ἓνα ὄριο στὸν πληθυσμὸ, ἀκόμη κι ἂν θὰ ἄφηναν στὸν ἀριθμὸ ὠρισμένη ἐλαστικότητα. Ἄν ὑποτυπῶνουμε λύση, εἶναι μόνο γιὰ νὰ τονίσωμε ὅτι τὸ πρόβλημα δὲ μᾶς φαίνεται ἄλυτο· ἄλλοι, πιὸ ἀρμόδιοι ἀπὸ μένα, θὰ βροῦν μιὰ καλύτερη λύση. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ Εὐρώπη ἔχει ὑπερπληθυσμὸ, ὅτι καὶ ὁ κόσμος σὲ λίγο θὰ ἔχει ὑπερπληθυσμὸ καὶ ὅτι, ἂν δὲν τακτοποιήσουν «ὀρθολογικὰ» τὴν παραγωγὴ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀρχίζουν νὰ κάνουν γιὰ τὴν ἐργασία του, θὰ ἔχουμε πόλεμο. Τίποτε δὲν εἶναι πιὸ ἐπικίνδυνον ὅσο τὸ νὰ ἐμπιστευτῇ κανεὶς γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο στὸ ἔνστικτο. Ἡ ἀρχαία μυθολογία τὸ εἶχε καλὰ καταλάβει ὅταν συνέδεε τὴ θεὰ τοῦ ἔρωτα μὲ τὸ θεὸ τοῦ πολέμου. Ἀφήνετε ἐλεύθερη τὴν Ἀφροδίτη, θὰ σᾶς φέρῃ τὸν

"Αρη. Δὲ θὰ ἀποφύγετε τὸ διακανονισμὸ (πρόστυχη λέξη, μὰ πὸν λέγει καλὰ αὐτὸ πὸν θέλει νὰ πῆ). Τί θὰ γίνη ὅταν θὰ ἔρθουν τὸ ἴδιο σχεδὸν σοβαρὰ προβλήματα, ὅπως ἡ ἀνακατανομὴ τῶν πρώτων ὑλῶν, ἡ περισσότερο ἢ λιγώτερο ἐλεύθερη κυκλοφορία τῶν προϊόντων, ἀκόμη πιὸ γενικὰ ἡ δικαίωση ἀνταγωνιστικῶν ἀπαιτήσεων πὸν παρουσιάζονται ὡς ζωτικὲς καὶ ἀπὸ τὰ δυὸ μέρη; Εἶναι ἐπικίνδυνη πλάνη νὰ πιστεύωμε ὅτι ἓνας διεθνὴς ὀργανισμὸς θὰ ἐπιτύχη τὴν ὀριστικὴν εἰρήνην χωρὶς νὰ παρέμβῃ μὲ κῦρος στὴ νομοθεσία διαφόρων χωρῶν καὶ ἴσως ἀκόμη καὶ στὴ διοίκησίν των. "Ας κρατήσουν, ἂν θέλουν, τὴν ἀρχὴ τῆς κυριαρχίας τοῦ Κράτους: ἀναγκαστικὰ θὰ λυγίσῃ στὴν ἐφαρμογὴ της σὲ ἰδιαίτερες περιπτώσεις. "Ακόμη μιὰ φορά, καμμιά ἀπὸ τίς δυσκολίες αὐτὲς δὲν εἶναι ἀνυπέβλητη, ἂν ἀρκετὴ μερίδα τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἀποφασισμένη νὰ τίς ὑπερβῆ. "Αλλὰ πρέπει νὰ τίς κυττάζωμε στὰ μάτια, καὶ νὰ ξαίρωμε σὲ τί δίνωμε τὴ συγκατάθεσίν μας ὅταν ζητοῦμε τὴν ἐξάλειψιν τοῦ πολέμου.

Δὲ θὰ ἦταν τώρα δυνατὸ νὰ συντομέψωμε τὴ διαδρομὴ, καὶ ἴσως ἀκόμη νὰ ἐξομαλύνωμε τίς δυσκολίες, ἀντὶ μιὰ μιὰ νὰ τίς παρακάμπτωμε; "Ας βάλωμε κατὰ μέρος τὸ κύριον πρόβλημα, αὐτὸ τοῦ πληθυσμοῦ, πὸν θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τὸ λύσωμε μόνο του, ὅ,τι καὶ ἂν συμβῆ. Τὰ ἄλλα προέρχονται πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν κατεύθυνσιν πὸν πῆρε ἡ ζωὴ μας ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας. "Απαιτοῦμε τὴν ἄνεσιν, τὴν εὐημερίαν, τὴν πολυτέλειαν. Θέλωμε νὰ διασκεδάζωμε. Τί θὰ συνέβαινε, ἂν ἡ ζωὴ μας γινόταν πιὸ αὐστηρή; "Ο μυστικισμὸς εἶναι ἀδιαφιλονείκητα στὴν ἀρχὴ τῶν μεγάλων ἠθικῶν μεταρρυθμίσεων. "Ἡ ἀνθρωπότητα φαίνεται ὅσο ποτὲ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ αὐτὲς. "Αλλὰ ποιὸς ξαίρει; Στὸ τελευταῖον κεφάλαιον πιστέψαμε ὅτι διαβλέπαμε μιὰ σχέσιν ἀνάμεσα στὸ Δυτικὸ μυστικισμὸ καὶ τὸ βιομηχανικὸ πολιτισμὸ. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσωμε τὰ πράγματα πιὸ προσεχτικὰ. "Ολος ὁ κόσμος νοιώθει ὅτι τὸ ἄμεσον μέλλον σὲ μεγάλο μέρος θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν τῆς βιομηχανίας ἀπὸ τοὺς ὅρους πὸν θὰ ὑποβάλλῃ ἢ πὸν θὰ δεχτῆ. Μόλις τώρα εἶδαμε ὅτι ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρόβλημα κρέμεται τὸ πρόβλημα τῆς εἰρήνης ἀνάμεσα στὰ ἔθνη. Καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης τουλάχιστον στὸν ἴδιον βαθμὸν ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτό. Πρέπει νὰ φοβούμεσθε, πρέπει νὰ ἐλπίζωμε; Γιὰ πολὺν καιρὸ ἦταν σύμφωνοι ὅτι ὁ βιομηχανικὸς καὶ ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς θὰ ἦταν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Σήμερα εὐχαρί-

στωσ θὰ ἔβαζαν στὸ λογαριασμό τους τὰ κακὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑποφέρομε. Ποτέ, λένε, δὲν εἶχεν ἡ ἀνθρωπότητα τόση δίψα γιὰ εὐχαρίστηση, πολυτέλεια, πλοῦτο. Μιὰ ἀκατανίκητη δύναμη φαίνεται νὰ τὴν ὤθη ὅλο καὶ πιὸ βίαια νὰ ἱκανοποιῇ τις πιὸ χονδροειδεῖς ἐπιθυμίες της. Πιθανό, ἀλλὰ ἄς ξαναλάβωμε στὴν ὥθησιν ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀρχή. Ἐάν ἦταν δραστήρια, μπορεῖ νὰ ἔφτανε ἐλαφρῆ παρέκκλιση στὴν ἀρχὴ γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἀπομάκρυνση ὅλο καὶ πιὸ σημαντικὴ ἀνάμεσα στὸ σκοπὸ ποὺ σκοπεύαμε καὶ τὸ ἀντικείμενο ποὺ φτάσαμε. Στὴν περίπτωσιν τούτη δὲ θάπρεπε νὰ ἀσχοληθοῦμε τόσο μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ὅσο μὲ τὴν ὥθησιν. Τὰ πράγματα, βέβαια, δὲ γίνονται ποτέ μόνονα τους. Ἡ ἀνθρωπότητα δὲ θὰ ἀλλάξῃ παρὰ μόνον ἂν θέλῃ νὰ ἀλλάξῃ. Ἐάν ἴσως ἔχει κίολας ἐξοικονομήσει τὰ μέσα γιὰ νὰ τὸ κάμῃ. Ἐάν ἴσως εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ σκοπὸ ἀπὸ ὅσο οὔτε ἡ ἴδια τὸ ὑποθέτει. Ἐάν δοῦμε λοιπὸν τί γίνεται μ' αὐτό. Ἐάν κατηγορήσαμε τὴ βιομηχανικὴ προσπάθεια, ἄς σφίξωμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴ σημασία της. Αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ συμπέρασμα τοῦ παρόντος ἔργου.

Συχνὰ μίλησαν γιὰ τις ἐναλλαγές ἀπὸ ἀμπώτιδα σὲ πλημμυρίδα ποὺ παρουσιάζονται στὴν ἱστορία. Κάθε ἐνέργεια ποὺ παρατείνεται πρὸς μιὰ κατεύθυνση θὰ προκαλοῦσε ἀντίδραση πρὸς τὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πάλι, καὶ ἔτσι τὸ ἐκκρεμὲς θὰ αἰωρεῖται ἀπεριόριστα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἐκκρεμὲς ἐδῶ εἶναι προικισμένο μὲ μνήμη, καὶ ὅτι δὲν εἶναι πιά τὸ ἴδιο στὴν ἐπιστροφή ὅπως καὶ στὸν πηγαιμό, ἐπειδὴ μεγάλωσε μὲ τὴν πεῖρα ποὺ μεσολάβησε. Γι' αὐτὸ ἡ εἰκόνα σπειροειδοῦς κινήσεως, ποὺ κάποτε ἐπικαλέστηκαν, θὰ ἦταν πιὸ σωστὴ ἀπὸ τὴν αἰώρηση τοῦ ἐκκρεμοῦς. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ὑπάρχουν ψυχολογικὲς καὶ κοινωνικὲς αἰτίες, γιὰ τις ὁποῖες θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναγγεῖλῃ ἐκ τῶν προτέρων ὅτι θὰ δημιουργήσουν ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ γένους. Ἡ ἀδιάκοπη ἀπόλαυση ἑνὸς πλεονεκτημάτος ποὺ εἶχε κανεὶς ἐπιζητήσῃ, γεννᾷ τὴν κόπωση ἢ τὴν ἀδιαφορία· σπάνια κρατεῖ ὅ,τι ὑποσχόταν· συνοδεύεται ἀπὸ δυσκολίες ποὺ δὲν εἶχαν προβλέψει· στὸ τέλος κάνει πιὸ ἔκτυπη τὴν πλεονεκτικὴν πλευρὰ ἐκείνου ποὺ ἐγκατέλειψαν καὶ φέρνει τὴν ἐπιθυμία νὰ ξαναγυρίσωμε σὲ κείνο. Προπάντων θὰ δώσῃ αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία σὲ νέες γενεές, ποὺ δὲ θὰ ἔχουν δοκιμάσει τὰ παλιὰ κακὰ, καὶ ποὺ δὲν εἶχαν κοπιᾶσει νὰ βγοῦν ἀπ' αὐτά. Ἐνῶ οἱ γονεῖς συγχαίρουν τὸν ἑαυτό τους γιὰ τὴν τωρινὴν κατάστασιν ὅσῃν γιὰ ἐπίτευξιν ποὺ θυμοῦνται ὅτι ἀκριβὰ τὴν πλήρωσαν, τὰ παι-

διὰ δὲν τὴ σκέφτονται περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὸν ἀέρα πού ἀναπνέουν· ἀντίθετα, θὰ εἶναι εὐαίσθητοι στὶς δυσχέρειες, πού εἶναι ἢ ἀνάποδη τῶν πλεονεκτημάτων πού μὲ μόχθo κερδήθησαν γι' αὐτούς. Ἔτσι θὰ γεννηθοῦν ἀδύνατες διαθέσεις γιὰ ἐπιστροφή πρὸς τὰ πίσω. Αὐτὰ τὰ πηγαινέ εἶλα εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ νεώτερου Κράτους ὄχι ἔνεκα κάποιας ἱστορικῆς μοίρας, ἀλλὰ γιὰ τὸ κοινοβουλευτικὸ καθεστῶς ἐπινοήθηκε ἀκριβῶς σὲ μεγάλο μέρος γιὰ νὰ διοχετεύεται ἡ δυσαρέσκεια. Οἱ κυβερνήτες γιὰ ὅ,τι καλὸ κάνουν δρέπουν μετροημένους μόνο ἐπαίνους· δουλειά τους εἶναι νὰ κυβερνοῦν καλά· ἀλλὰ τὰ μικρότερα λάθη τους ἔχουν σημασία· τὰ κρατοῦν ὅλα, ὥσπου τὸ μαζεμένο τους βᾶρος νὰ ἐπισύρη τὴν πτώση τῆς κυβερνήσεως. Ἄν ὑπάρχουν δυὸ ἀντίθετα κόμματα, καὶ μόνο δυό, τὸ παιχνίδι θὰ συνεχιστῇ μὲ τέλεια κανονικότητα. Καθένα ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ πληρώματα θὰ ξανάρθη στὴν ἀρχὴ μὲ τὴ γοητεία πού δίνουν οἱ ἀρχές πού φαινομενικὰ ἔμειναν ἀνέπαφες ὅλο τὸν καιρὸ πού δὲν εἶχε νὰ πάρη εὐθύνες: οἱ ἀρχές ἐδρεύουν στὴν ἀντιπολίτευση. Τούτη, στὴν πραγματικότητα θὰ ἔχη ἐπωφεληθῇ, ἂν εἶναι ἔξυπνη, ἀπὸ τὴν πείρα πού ἐπέτρεψε στὴν ἄλλη νὰ ἀποκτήσῃ· θὰ ἔχη λίγο πολὺ τροποποιήσει τὸ περιεχόμενο τῶν ἰδεῶν της καὶ συνακόλουθα τὴ σημασία τῶν ἀρχῶν της. Ἔτσι ἡ πρόοδος γίνεται δυνατὴ παρὰ τὴν αἰώρηση ἢ μᾶλλον μέσον αὐτῆς, φτάνει νὰ φροντίζη κανεὶς γι' αὐτό. Ἀλλὰ σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς περιπτώσεις, τὰ πηγαινέ εἶλα ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἀντίθετα ἀπορρέουν ἀπὸ ὠρισμένες διατακτικὲς πολὺ ἀπλές πού τὶς κουρδίζει ὁ κοινωνικὸς ἄνθρωπος ἢ ἀπὸ ὠρισμένες διαθέσεις πολὺ ὄρατὲς τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἐκδηλώνουν ἀναγκαιότητα πού θὰ ἐδέσποζε στὶς ἰδιαίτερες αἰτίες τῆς ἐναλλαγῆς καὶ πού θὰ ἐπεβάλλετο μὲ γενικὸ τρόπο στὰ ἀνθρώπινα γεγονότα. Τέτοιες διαθέσεις ὑπάρχουν ;

Δὲν πιστεύω στὴ μοῖρα γιὰ τὴν ἱστορία. Δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο πού θελήσεις ἀρκετὰ τεντωμένες νὰ μὴ μποροῦν νὰ τὸ σπάσουν, ἂν ἐγκαίρως καταπιάνωνται μ' αὐτό. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἱστορικὸς νόμος ἀκαταμάχητος. Ἀλλὰ ὑπάρχουν βιολογικοὶ νόμοι καὶ οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, μιὰ πού τὶς θέλησεν, ἀπὸ ὠρισμένη ἀποψη, ἢ φύση, ἐξαρτῶνται στὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ σημεῖο ἀπὸ τὴ βιολογία. Ἄν ἡ ἐξέλιξη τοῦ ὁργανωμένου κόσμου συντελεῖται κατὰ ὠρισμένους νόμους, θέλω νὰ πῶ μὲ ὠρισμένες δυνάμεις, εἶναι ἀδύνατο ἢ ψυχολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀπαρνηθῇ ἐντελῶς τὶς ἕξεις αὐτῆς

ζωῆς. Ἐ λοιπόν, ἐδείχναμε ἄλλοτε ὅτι ἡ οὐσία μιᾶς ζωτικῆς τάσης εἶναι νὰ ἀναπτύσσεται μὲ μορφή δέσμης ἀπὸ στάχυα καὶ ὅτι δημιουργεῖ μόνο μὲ τὸ γεγονὸς τῆς ἀνάπτυξῆς τῆς διακλαδώσεως κατευθύνσεων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες θὰ κατανεμηθῆ ἡ ὁρμή. Προσθέταμε ὅτι ὁ νόμος αὐτὸς δὲν ἔχει τίποτε τὸ μυστηριώδες. Ἐκφράζει ἀπλῶς τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ τάση εἶναι ἡ ὠθησις ἀπὸ μιὰ ἀξεχώριστη πολλαπλότητα, ποὺ δὲν εἶναι δὲ ἀξεχώριστη, καὶ δὲν εἶναι πολλαπλότητα, παρὰ μόνο ὅταν τὴν ἐξετάζουν ἀναδρομικά, ὅταν διαφορετικὲς ἀπόψεις παρμένες ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ τὸ περασμένο ἀδιαίρετό της τὴ συνθέτουν μὲ στοιχεῖα ποὺ στὴν πραγματικότητα δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξή της. Ἄς φανταστοῦμε ὅτι τὸ πορτοκαλὶ εἶναι τὸ μόνο χρῶμα ποὺ παρουσιάστηκε ὡς τώρα στὸν κόσμον: θὰ ἦταν κίτρινος συνθεμένο ἀπὸ κίτρινο καὶ κόκκινο; Ἄσφαλῶς ὄχι. Ἀλλὰ θὰ ἔχη συντεθῆ ἀπὸ κίτρινο καὶ κόκκινο, ὅταν μὲ τὴ σειρά τους θὰ ὑπάρξουν αὐτὰ τὰ δυὸ χρώματα: τὸ πρωταρχικὸ πορτοκαλὶ θὰ εἶναι δυνατὸ τότε νὰ ἀντικρουστῆ ἀπὸ διπλὴ ἀποψη, ἀπὸ τὸ κόκκινο καὶ ἀπὸ τὸ κίτρινο: καὶ ἂν κανεὶς ὑπέυθετε, παίζοντας μὲ τὴ φαντασίᾳ, ὅτι τὸ κίτρινο καὶ τὸ κόκκινο πρόβαλαν ἀπὸ ἑντατικὴ ἑντασις τοῦ πορτοκαλιοῦ χρώματος, θὰ εἶχε ἓνα πολὺ ἀπλὸ παράδειγμα αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζουμε αὔξησις μὲ μορφή δέσμης. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη φαντασίας οὔτε σύγκρισης. Ἄρκει νὰ κυττάζουμε τὴ ζωὴ χωρὶς ὀπισθοβουλίᾳ γιὰ τεχνητὴ σύνθεσις. Μερικοὶ θεωροῦν τὴν ἐκούσια πράξις σύνθετη ἀνακλαστικὴ κίνησις, ἄλλοι βλέπουν στὴν ἀνακλαστικὴ κίνησις μιὰ ἔκπτωσις τοῦ ἐκούσιου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀνακλαστικὴ κίνησις καὶ ἐκούσιο ὑλοποιοῦν δυὸ δυνατὲς ἀπόψεις μιᾶς πρωταρχικῆς ἐνεργητικότητος, ἀδιαίρετης, ποὺ δὲν ἦταν οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο, ἀλλὰ γίνεται μὲ ὀπισθοενεργητικὴ ἐνέργεια αὐτῶν τῶν δυὸ καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο μαζί. Θὰ λέγαμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἐνστικτο καὶ τὸ νοῦ, γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ζώων καὶ γιὰ τὴ φυτικὴ ζωὴ, γιὰ πλῆθος ἄλλα ζεύγη ἀπὸ τάσεις ἀντίθετες καὶ συμπληρωματικὲς. Μόνο πού, στὴ γενικὴ ἐξέλιξις τῆς ζωῆς, οἱ ἔτσι δημιουργημέναι τάσεις μὲ τὴ διχοτομία τὶς πιότερες φορὲς ἀναπτύσσονται μέσα σὲ ξεχωριστὰ εἶδη· πηγαίνουν, τραβώντας ἢ καθεμιὰ τὸ δρόμο της, πρὸς ἀναζήτησις τύχης στὸν κόσμον· ἢ ὑλικότητα ποὺ ἔδωσαν στὸν ἑαυτὸ τους τὶς ἐμποδίζει νὰ ἀνασυγκολληθοῦν γιὰ νὰ ξαναφέρουν τὴν πρωταρχικὴν τάση πιὸ δυνατῆ, πιὸ πολὺπλοκη, πιὸ ἐξελιγμένη. Δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο στὴν ἐξέλιξις τῆς ψυχολογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐδῶ, μέσα στὸ

ἴδιο ἄτομο, ἢ μέσα στήν ἴδια κοινωνία, ἐξελίσσονται οἱ τάσεις πού συγκροτήθηκαν ἀπό διάσπαση. Καί κατὰ κανόνα δὲ μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν παρὰ μόνο διαδοχικά. Ἐάν εἶναι δύο, ὅπως συμβαίνει τὶς περισσότερες φορές, οἱ ἄνθρωποι θὰ προσκολληθοῦν πρῶτα πρὸ πάντων στή μιὰ ἀπ' αὐτές· θὰ πᾶνε μ' αὐτὴν περισσότερο ἢ λιγώτερο μακρῶς, γενικὰ ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο μακρῶς· ἔπειτα, μὲ τὸ κέρδος πού θὰ ἔχουν στή διαδρομὴ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, θὰ γυρίσουν νὰ ἀναζητήσουν αὐτὴν πού ἄφησαν πίσω. Θὰ τὴν ἀναπτύξουν μὲ τὴ σειρά της, παραμελώντας τώρα τὴν πρώτη, καὶ ἡ νέα αὐτὴ προσπάθεια θὰ προσεταθῇ ὡς τὸ σημεῖο πού, ἐνισχυμένοι ἀπὸ νέες ἐπιτεύξεις, θὰ μπορέσουν νὰ ξαναπάρουν τὴν πρώτη καὶ νὰ τὴν ὠθήσουν ἀκόμη πρὸ μακρῶς. Ἐπειδὴ, κατὰ τὴ διάρκειά της ἐνέργειας αὐτῆς, εἶναι ἐντελῶς ἀφοσιωμένοι σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο τάσεις, ἐπειδὴ αὐτὴ μόνο λογαριάζει, θὰ ἔλεγαν εὐχαρίστως ὅτι αὐτὴ μόνο εἶναι θετικὴ καὶ ὅτι ἡ ἄλλη εἶναι μόνο ἡ ἄρνησὶς της: ἂν τοὺς ἄρῆσει νὰ βάλουν ἔτσι τὰ πράγματα, ἡ ἄλλη εἶναι πραγματικὰ ἡ ἀντίθετη. Θὰ διαπιστώσουν, —καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι λίγο ἢ πολὺ ἀληθινὸ κατὰ τὶς περιπτώσεις, —ὅτι ἡ πρόοδος ἔγινε ἀπὸ αἰώρηση ἀνάμεσα στὰ δύο ἀντίθετα· μὰ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι ἡ ἴδια καὶ κάποιο κέρδος ἔχει πραγματοποιηθῆ, ὅταν τὸ ρυθμότροχο ξαναγυρίσῃ στὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας. Συμβαίνει ὅμως ἡ ἔκφραση αὐτὴ νὰ εἶναι ἀκριβολογικὰ δίκαιη, καὶ ἡ αἰώρηση νὰ ἔγινε ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετα. Αὐτὸ γίνεται ὅταν μιὰ τάση, πλεονεχτικὴ καθ' ἑαυτήν, εἶναι ἀνίκανη νὰ μετριασθῇ ἀλλιῶς παρὰ μόνο μὲ τὴν ἐνέργεια μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς τάσης, ἡ ὁποία δείχνεται ἔτσι ὅτι εἶναι ἐξ ἴσου πλεονεχτικὴ. Φαίνεται ὅτι ἡ σοφία θὰ συμβούλευε τότε συνεργασία καὶ τῶν δύο τάσεων, ὁπότε ἡ πρώτη θὰ ἐπεμβαίη ὅταν τὸ ἀπαιτοῦν οἱ περιστάσεις καὶ ἡ ἄλλη θὰ τὴν συγκρατῇ τὴ στιγμή πού πάει νὰ ξεπεράσῃ τὸ μέτρο. Δυστυχῶς εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ποῦ ἀρχίζει ἡ ὑπερβολὴ καὶ ὁ κίνδυνος. Κάποτε, μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι προχώρησε κανεὶς πρὸ μακρῶς ἀπὸ ὅσο φαινόταν λογικό, ὁδηγεῖ σὲ νέο περιβάλλον, δημιουργεῖ νέα κατάσταση, ἡ ὁποία ἐξαλείφει τὸν κίνδυνο καὶ τὴν ἴδια ὥρα τονίζει τὸ πλεονέκτημα. Ἐτσι ὑπάρχουν πρὸ πάντων τάσεις πολὺ γενικὲς πού καθορίζουν τὸν προσανατολισμὸ μιᾶς κοινωνίας καὶ πού ἡ ἀνάπτυξή τους ἀναγκαστικὰ κατανέμεται σὲ ἀριθμὸ λίγο ἢ πολὺ σεβαστὸ γενεῶν. Νοῦς, ἀκόμη καὶ ὑπερανθρώπινος, θὲ θὰ μποροῦσε νὰ πῆ ποῦ θὰ ὁδηγηθοῦμε, γιατί ἡ ἐνέργεια κατὰ

τὴν πορεία δημιουργεῖ τὸ δικό της τὸ δρόμο, δημιουργεῖ σὲ μεγάλο μέρος τοὺς ὅρους πὺ θὰ ἐκπληρωθῆ καὶ ἔτσι ἀψηφᾷ τὸν ὑπολογισμό. Θὰ προχωρήσωμε λοιπὸν ὅλο καὶ πιὸ μακρυνά· δὲ θὰ σταματήσωμε, πολὺ συχνά, παρὰ μόνο μπροστὰ στὴν καταστροφή πὺ ἐπίκειται. Ἡ ἀνταγωνιστικὴ τάση παίρνει τότε τὴ θέση πὺ ἔμεινε ἀδειανή· μετὰ τὴ σειρά της θὰ τραβήξῃ καὶ αὐτὴ μόνη της ὅσο εἶναι δυνατὸ πιὸ μακρυνά. Θὰ εἶναι ἀντίδραση, ἂν ἡ ἄλλη ὀνομάστηκε δράση. Ἐπειδὴ οἱ δύο τάσεις, ἂν εἶχαν μαζί ὁδοιπορήσει, θὰ μετρούσαν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, ἔπειδὴ ἡ ἀλληλοδιείσδυση μέσα σὲ μιὰ ἀδιαίρετη πρωταρχικὴ τάση αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς μετὰ τὸ ὅποιο ὀρίζεται ἡ μετριοπάθεια, καὶ ἔπειδὴ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι παίρνουν ὅλη τὴ θέση διοχετεύει στὴν καθεμιὰ τους μιὰ ὁρμὴ πὺ μπορεῖ νὰ φτάσῃ ὡς τὴν παραφορὰ ὅσο πέφτουν τὰ ἐμπόδια, ἔχει τότε ἡ τάση κάττι τὸ φρενητικό. Ἄς μὴν κάμωμε κατάχρηση στὴ λέξι «νόμος» σὲ περιοχὴ πὺ εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἄς χρησιμοποιήσωμε τὸν κατάλληλο αὐτὸ ὄρο, ὅταν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μεγάλα γεγονότα πὺ παρουσιάζουν ἀρκετὴ κανονικότητα : θὰ ὀνομάσωμε νόμο τῆς διχοτομίας ἐκεῖνον πὺ φαίνεται ὅτι προκαλεῖ τὴν πραγματοποίησιν, μετὰ μόνη τὴ διάσπασή των, τάσεων πὺ δὲν ἦταν στὴν ἀρχὴ παρὰ μόνο διαφορετικὲς ἀπόψεις σὲ μιὰ ἀπλή τάση. Καὶ θὰ προτείνωμε τότε νὰ ὀνομάσωμε νόμο τῆς διπλῆς φρενίτιδας τὴν ἀπαίτησιν πὺ εἶναι μέσα στὴ φύσιν τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τις δύο τάσεις, πὺ μόλις πραγματοποιήθηκεν ὁ χωρισμὸς τους, νὰ τὴν ἀκολουθοῦν ὡς τὴν ἄκρην, —σὰ νὰ ὑπῆρχε ἄκρην! Ἀκόμη μιὰ φορὰ : εἶναι δύσκολο νὰ μὴ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ ἀπλή τάση δὲ θὰ ἔκανε καλύτερα νὰ μεγαλώσῃ χωρὶς νὰ ἀναδιπλασιαστῆ, κρατημένη στὸ σωστὸ μέτρο μετὰ τὴν ἴδια τὴ συνταύτισιν τῆς προωστικῆς δυνάμεως μετὰ μιὰ δυνάμιν γιὰ σταμάτημα, ἢ ὅποια δὲ θὰ ἦταν τότε παρὰ δυνητικὰ μιὰ διαφορετικὴ προωστικὴ δυνάμιν. Δὲ θὰ κινδύνευε κανεὶς τότε νὰ πέσῃ στὸ παράλογο καὶ θὰ ἦταν ἐξασφαλισμένος ἀπὸ τὴν καταστροφή.

Ναί, ἀλλὰ δὲ θὰ εἶχε ἐπιτύχει τὸ μέγιστο δημιουργίας σὲ ποσότητα καὶ σὲ ποιότητα. Πρέπει νὰ ριχτῆ κανεὶς ὡς τὸ βάθος στὴ μιὰ ἀπὸ τις κατευθύνσεις γιὰ νὰ ξαίρη τι θὰ δώσῃ αὐτὴ : ὅταν δὲ θὰ μπορῆ πια νὰ προχωρήσῃ, θὰ ξαναγυρίσῃ μετὰ ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα, νὰ ριχτῆ στὴν παραμελημένη ἢ ἐγκαταλειμμένη κατεύθυνσιν. Κυττάζοντας ἀπ' ἔξω αὐτὰ τὰ πηγαινέ εἶλα δὲ βλέπει κανεὶς, ἀσφαλῶς, παρὰ μόνο τὸν ἀνταγωνισμό τῶν

δυὸ τάσεων, τὶς μάταιες ἀπόπειρες τῆς μιᾶς νὰ ἀντικρούσῃ τὴν πρόοδο τῆς ἄλλης, τὴν τελικὴ ἀποτυχία τούτης ἐδῶ καὶ τὴν ἀνταπόδοση ποὺ κάνει ἡ πρώτη : ἡ ἀνθρωπότητα ἀγαπᾷ τὸ δράμα· εὐχαρίστως δρέπει ἀπὸ τὸ σύνολο μιᾶς ἱστορίας λίγο ἢ πολὺ μακρᾶς τὶς γραμμὲς ποὺ τῆς ἀποτυπώνουν τὴ μορφὴ πάλης ἀνάμεσα σὲ δυὸ κόμματα, ἢ δυὸ κοινωνίες, ἢ δυὸ ἀρχές· τὸ καθένα τους θὰ εἶχε μὲ τὴ σειρά του κερδίσει τὴ νίκη. Ἄλλὰ ἡ νίκη εἶναι ἐδῶ ἡ ἐπιφανειακὴ ἀποψη μιᾶς προόδου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μιὰ τάση ποὺ δυὸ ἀπόψεις εἶναι δυνατὲς γι' αὐτὴν δὲ μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴ μέγιστη ἀπόδοσή της σὲ ποσότητα καὶ ποιότητα παρὰ μόνο ἂν ὑλοποιήσῃ αὐτὲς τὶς δυὸ δυνατότητες σὲ κινούμενες πραγματικότητες, κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ρίχνεται μπροστὰ καὶ μονοπωλεῖ τὴ θέση, ἐνῶ ἡ ἄλλη παραφυλάγει ἀδιάκοπα γιὰ νὰ ξαίρῃ ἂν ἤρθεν ἡ σειρά της. Ἔτσι θὰ ἀναπτυχθῇ τὸ περιεχόμενο τῆς πρωταρχικῆς ὁρμῆς, ἐὰν βέβαια μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσῃ γιὰ περιεχόμενο τὴ στιγμή ποὺ κανεὶς, οὔτε καὶ ἡ ἴδια ἡ τάση ἀποκτώντας συνείδηση δὲ θὰ μπορούσε νὰ πῆ τί θὰ βγῇ ἀπ' αὐτήν. Καταβάλλει τὴν προσπάθεια, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἔκπληξη. Τέτοιος εἶναι ὁ τρόπος ἐνέργειας τῆς φύσης· οἱ μάχες τῶν ὁποίων τὸ θέαμα μᾶς παρουσιάζει, δὲν ἀναλύονται τόσο σὲ ἐχθρότητες ὅσο σὲ περιέργειες. Καὶ ὅταν ἀκριβῶς ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἀπομεινῆται τὴ φύση, ὅταν ἀφήνεται στὴν παρόρμηση ποὺ ἀρχικὰ δέχτηκε, τότε εἶναι ποὺ ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας παίρνει ὠρισμένη κανονικότητα καὶ ὑποβάλλεται, πολὺ ἀτελῶς ἄλλωστε, σὲ νόμους σὰν αὐτοὺς ποὺ διατυπώσαμε. Ἄλλὰ ἔφτασε ἡ στιγμή νὰ κλείσωμε τὴ μεγάλη μας τούτη παρένθεση. Ἄς δείξωμε μόνο πῶς θὰ ἐφαρμόζονταν οἱ δυὸ νόμοι μας στὴν περίπτωση ποὺ μᾶς ἔκανε νὰ ἀνοίξωμε τὴν παρένθεση.

Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ φροντίδα γιὰ ἄνεση καὶ γιὰ πολυτέλεια ποὺ φαίνεται νὰ ἔγινε ἡ κύρια μέριμνα τῆς ἀνθρωπότητας. Βλέποντας κανεὶς πόσο ἡ φροντίδα αὐτὴ ἀνέπτυξε τὸ ἐφευρετικὸ πνεῦμα, πόσο πολλὰς ἐφευρέσεις εἶναι ἐφαρμογὲς τῆς ἐπιστήμης μας, πόσο ἡ ἐπιστήμη εἶναι προωρισμένη νὰ αὐξάνεται ἀτέλειωτα, θὰ ὑπόκυπτε στὸν πειρασμὸ νὰ πιστέψῃ ὅτι θὰ ἔχωμε ἀπεριόριστη πρόοδο στὴν ἴδια κατεύθυνση. Ποτέ, ἀλήθεια, οἱ ἱκανοποιήσεις ποὺ οἱ νέες ἐφευρέσεις προσκομίζουν σὲ παλιὰς ἀνάγκες δὲν κάνουν τὴν ἀνθρωπότητα νὰ ἀποφασίσῃ νὰ σταματήσει ἐκεῖ· νέες ἀνάγκες προβάλλουν, τὸ ἴδιο ἐπιτακτικὲς, ὅλο καὶ πὺ πολυάριθμες. Εἶδαμε τὸν ἀγῶνα δρόμου πρὸς τὴν εὐ-